

Podcast 'Het jaar 1000'

Rijksmuseum van Oudheden

Aflevering 3: 'Op reis' – releasedatum vrijdag 13 oktober 2023

VO = Voice-over

AW = Annemarieke Willemsen (conservator RMO)

PvL = Pleun van Lieshout (projectmedewerker RMO)

RR = Raphaël Rijntjes (Assistant-conservator RMO)

VO: In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is vanaf 13 oktober 2023 de tentoonstelling *Het jaar 1000* te zien. Conservator Annemarieke Willemsen, van de collectie Middeleeuwen, en haar team deden de afgelopen drie jaar uitgebreid onderzoek naar deze periode. Ook wel het 'midden van de middeleeuwen'. Ze nemen ons in deze vierdelige podcastserie mee tijdens hun ontdekkingsreis.

In de derde aflevering van de serie gaan we op reis in 'het midden van de Middeleeuwen'. Van fysieke reizen tot reizen in je hoofd, van pelgrimages tot de verspreiding van producten en ideeën. Reizen lijkt een belangrijk thema te zijn binnen het onderzoek en de tentoonstelling in het RMO. Annemarieke Willemsen vertelt waarom.

AW: De tentoonstelling is zelf ook eigenlijk een reis. Waarbij je eigenlijk begint met een soort indruk krijgen van het landschap rond het jaar 1000 in het huidige Nederland. En hoe je daar doorheen kunt reizen, bijvoorbeeld per schip. En ook hoe mensen dat land eigenlijk meer begaanbaar hebben gemaakt dan het was. Dus hoeveel meer betreedbaar het grondgebied van Nederland is geworden. En ja, wat je daarvoor nodig hebt is ook geld en de taal. En dan kun je eigenlijk al door Nederland best wel reizen en zien wat daar aan verschillende woonplaatsen, maar ook burchten en ook nederzettingen, ware kloosters, dat soort dingen. En uiteindelijk ga je dan, als je dan ziet wat voor producten er terecht zijn gekomen in het toenmalige Nederland, met name in de context van schatkamers en die reliekenhandel en het opwaarderen van heiligen en andere belangrijke personen, dan kom je uiteindelijk via dat soort, ja toch wel *vips*, maak je kennis met dat Byzantijnse Rijk, wat dus al zoveel groter is dan het Heilige Roomse Rijk, waartoe Nederland zelf behoorde. En ook met Rome, waar ze dan allemaal heen moeten om gekroond te worden, om gewijd te worden, om relieken te vinden. En dan van daaruit reis je dan eigenlijk vrij makkelijk door naar de rest van de wereld.

VO: In de vorige aflevering hoorden we al uitgebreid over reizende hoven. Hele gezelschappen verplaatsten zich van palts naar palts. Maar hoe werkte dat fysieke reizen over land rond het jaar 1000?

AW: Je begint altijd te voet. Dat is natuurlijk het vervoermiddel voor de korte en middellange afstand. En ook wel voor lange afstand. Als je aan pelgrimages denkt, een groot deel van die reis maak je te voet. Nummer twee is natuurlijk een paard. Er zijn archeologisch heel veel resten gevonden van tuigage, stijbeugels, van het gebruiken van een paard. En dat is in alle tijden een duur ding om te onderhouden, dus dan zit je al wel in hogere kringen. Of je kunt specifiek een paard bijvoorbeeld huren voor een deel van je pelgrimsreis. En je ziet ook in deze tijd al wel herbergen, die ook overigens als *herbergan* in het Nederlands voorkomen, oud-Nederlands, daar zie je 'bedenklijke herbergen' al genoemd worden. Waar je dus paarden kunt wisselen bijvoorbeeld. Niet iedereen zit te paard, paarden kunnen ook een wagen trekken. En daar zijn ook afbeeldingen van, dus die zijn er zeker geweest. Dus dat is eigenlijk het landvervoer, een combinatie daarvan. En ze gebruiken vaak

andere lastdieren om bagage te dragen. Dus een groepje pelgrims zal misschien één of twee paarden bij hebben gehad en een ezel of iets dergelijks met spullen of een paar ezels. En zelf voor een groot deel gelopen hebben.

VO: Maar niet alleen te voet, te paard of in een wagen kon men zich verplaatsen, ook reizen over water behoorden tot de mogelijkheden.

AW: Nummer twee zijn waterwegen. Uit deze tijd zijn vrij veel schepen teruggevonden, met name juist in Nederland. En de grootste concentratie in Utrecht. En dat is niet toevallig, dat is natuurlijk toch wel een topbestemming binnen Nederland. En dan wordt er natuurlijk het scheepshout van teruggevonden. En dat kun je heel goed dateren, dus daarom weten we vaak heel precies hoe oud die schepen zijn. En de bekendste is het Utrechts schip wat opgesteld staat in het Centraal Museum in Utrecht, wat echt rond het jaar 1000 is gebouwd. En het zijn verschillende soorten schepen, dus je hebt kleine schepen, vaak soms zelfs die je kunt punten, dus voort kunt duwen met een boom, om bijvoorbeeld dieren naar andere weides te brengen of mensen naar een nabijgelegen dorp. Maar je hebt ook schepen echt die voor handelsvoorraad bedacht zijn met relatief weinig bemanning. En je hebt natuurlijk na deze tijd ook gewoon nog Vikingschepen: lange, smalle schepen die eigenlijk alleen maar bedoeld zijn om snel een grote afstand af te leggen met een relatief kleine groep mensen die heel weinig bagage bij heeft. Reizen deed men uiteraard, net als nu, met verschillende redenen en doelen. Kleine reizen, vooral lokaal, maar zeker ook grote reizen over langere afstand. Bij een grotere reis, waar we ook over gehad hebben, een pelgrimstocht naar Rome of aan het eind van de 11de eeuw oversteken naar wat het Heilige Land heette, in de richting van Jerusalem, daar heb je altijd een combinatie van al die middelen voor nodig. Dus dan ga je te voet. Je zult stukken met een paard hebben afgelegd of in een wagen hebben afgelegd en stukken met al die dingen op schepen.

VO: Pelgrimage, het kwam al een paar keer voorbij. De reizen die pelgrims maakten, ook in de 10de en 11de eeuw, kunnen ons een goed beeld geven van manieren waarop mensen zich over de wereld bewogen. En laten we dat eens nader gaan bekijken. We maken kennis met Pleun van Lieshout.

PvL: Mijn naam is Pleun van Lieshout. Ik ben projectmedewerker bij de collectie Middeleeuwen bij het Rijksmuseum van Oudheden en Leiden. En ik heb de afgelopen jaren mogen meewerken aan de tentoonstelling *Het jaar 1000* en het onderzoeksproject.

VO: Een belangrijk deel van het onderzoek van Pleun richtte zich op pelgrimages in de periode rond het jaar 1000. Wat moeten we ons eigenlijk precies voorstellen bij dat fenomeen?

PvL: Pelgrimages in de middeleeuwen konden eigenlijk op verschillende schaal plaatsvinden. Dat kon heel lokaal zijn, dus heel klein eigenlijk. Mensen konden naar het eerstvolgende nabije dorp reizen of de iets grotere plaats. Denk aan belangrijke kerken in de buurt waar heiligen werden vereerd. In Nederland hebben we in deze tijd bijvoorbeeld Utrecht en Maastricht. Dus dat konden echt dagtochten zijn. Maar als je het hebt over pelgrimage op grote schaal, dan kon dat bijvoorbeeld Santiago, Rome, Jerusalem zijn. Dat zijn toch wel de drie meest bekende, grootste bedevaartplaatsen die wij kennen in de Middeleeuwen. En voor de 10de en 11de eeuw kijken we dan specifiek naar Rome. Dat is ook waar ik mijn eigen onderzoek naar heb gedaan. Ook omdat we Rome toch eigenlijk wel als ultieme bestemming in deze tijd zien.

VO: Voor we op reis gaan is het interessant om te weten hoe je die reis eigenlijk onderzoekt. Welke bronnen zijn er om pelgrimage te onderzoeken?

PvL: Voor dit fenomeen hebben we eigenlijk heel weinig schriftelijke bronnen. Het is dus echt een beetje een puzzel geweest om te kijken: hoe vind je genoeg informatie om het beeld van pelgrimage

in de 10de en 11de eeuw te kunnen vormen? We kijken dan naar archeologische bronnen, we kijken naar kunsthistorische bronnen, denk aan schatkamers, aan manuscripten, aan fresco's, aan archeologie, wat is er aan kerken, gebouwen en verder proberen we zoveel mogelijk de schriftelijke bronnen mee te nemen. Wat daarbij heel erg waardevol is, zijn bijvoorbeeld reisverslagen die zijn geschreven door pelgrims. Dat is ontzettend interessant, omdat we dan kunnen lezen hoe pelgrims hun eigen ervaring eigenlijk hebben beleefd. En al deze kleine dingen, verder schriftelijke bronnen, ik heb nog niet genoemd oorkondes, decreten, brieven – al deze kleine dingen zijn eigenlijk puzzelstukjes om dit grotere fenomeen van pelgrimage in de 10de en 11de eeuw een beetje een beeld van te kunnen vormen. Dus dat is ook zeker iets wat ik zelf heb gedaan, ook wat je in de tentoonstelling en het onderzoeksproject terug ziet, dat het een hele interdisciplinaire en multidisciplinaire aanpak is geweest. Wat het ook zo ontzettend interessant maakt uiteindelijk.

VO: Er gingen dus veel mensen als pelgrim op reis. Maar wat was de reden om deze verre reis te ondernemen? Waarom gingen mensen op pelgrimage?

PvL: Er zijn verschillende motieven waarom iemand op bedevaart wilde gaan, een pelgrimage wilde ondernemen. Denk bijvoorbeeld aan devotie, maar ook boetedoening. Het kan bijvoorbeeld een soort straf zijn die wordt opgelegd. De wens om genezen te worden van een ziekte, dus om een geneesmiddel te zoeken. Maar ook te bidden voor de eigen zielenheil of dat van je medemensen en natuurlijk om de heiligdommen van heiligen en martelaren te bezoeken. Nou, voor Rome is het redelijk duidelijk waarom men daar naartoe wilde, want daar waren natuurlijk de graven van de apostelen Petrus en Paulus, wat ontzettend belangrijk was. En niet alleen dat, maar er waren ontelbare andere heiligdommen die bezocht konden worden en graven van martelaren, waar pelgrims naartoe konden gaan. Alles waar een pelgrim eigenlijk van droomde, dat kwam samen in Rome. Dat was dus eigenlijk de ultieme bestemming. En men geloofde dan ook dat het bezoek aan deze heiligdommen absolutie van de zonde zou geven. En eigenlijk een soort van gegarandeerde toegang tot de Hemel bracht.

VO: Goed, we gaan dus kijken naar een pelgrimstocht naar Rome. Waar beginnen we?

PvL: Nou, de pelgrim kon de reis ondernemen te paard, per ezel of te voet. Er waren verschillende manieren. Pelgrims reisden vaak samen in groepen. Dit werd voornamelijk gedaan voor de veiligheid. En natuurlijk, het is belangrijk om in te denken dat deze reis maanden duurde.

VO: Het waren dus lange reizen. Pelgrims waren maanden op pad om naar Rome te gaan en eventueel weer terug. Is uit de bron eigenlijk bekend wie er op pelgrimsreis gingen?

PvL: De 10de- en 11de-eeuwse pelgrim kon echt iedereen zijn. Van alle lagen van de samenleving gingen op bedevaart. Als we kijken naar mensen die op bedevaart gingen naar Rome, dan was ook dit alle lagen van de samenleving. Iedereen met elke achtergrond ondernam een dergelijke zware tocht. Dat konden mensen van adel zijn. Kijk bijvoorbeeld naar voorbeelden die we hebben van Engelse en Deense koningen die op pelgrimage naar Rome gaan in de 10de en 11de eeuw. Maar het kon ook de 'normale man' zijn of iemand met een kerkelijke, geestelijke functie. Ook bisschoppen konden pelgrim zijn. We hebben voorbeelden van de Utrechtse bisschoppen die de reis naar Rome ondernamen. Het is bekend dat tussen 900 en 1100 er in ieder geval drie bisschoppen waren die dit hebben gedaan. Van Willem van Gelre weten we bijvoorbeeld dat zijn naam als getuige is genoemd op een decreet. Dat is getekend in Rome in 1084. Het is dus een schriftelijk bewijsstuk dat hij in Rome aanwezig was in dit jaar. En een pelgrim kan ook zeker een vrouw zijn. Of ze nou van adel was, een non in het klooster of gewoon een vrouw. Vaak reisden vrouwen samen met mannen. Dit was vanuit veiligheidsoverwegingen natuurlijk. Een vrouw alleen op de weg, vooral voor zo lang, dat was ontzettend gevaarlijk. En we zien ook dat vaak vrouwen in groepen samen reisden, ook met elkaar.

Dus een groep weduwen die dan gingen. We zien vaak dat weduwen gaan, dus in de laatste fase van hun leven, omdat zij niet meer de zorg droegen voor het gezin. De kinderen waren vaak groter, de man was overleden. En dit was voor hen het moment om op bedevaart te gaan. Zij groepeerden dan vaak samen en hadden dan 'veiligheid in nummers' eigenlijk.

VO: De lange reis naar Rome: een reis vol gevaren. Waren de reizigers zich rond het jaar 1000 bewust van de risico's?

PvL: Het was zeker niet zonder risico's en we weten ook dat pelgrims zich bewust waren van deze risico's. Zij maakte ook regelingen voordat zij op reis gingen in het geval dat zij deze niet overleefden. Een document bijvoorbeeld uit 951 vertelt ons over een man genaamd Ralf en zijn vrouw. En zij liet er vastleggen in geschrift wat er met hun eigendommen zou gebeuren mochten zij niet meer terugkomen van een bedevaart. Specifiek ook omdat zij naar Rome gingen. Zij wisten dat deze tocht ver was, lang en ontzettend gevaarlijk. En wat er zou gebeuren met hun eigendommen was dat deze naar het nabijgelegen klooster zouden gaan, mochten zij beiden niet terugkeren. Hetzelfde werd gedaan in 1060 door een man genaamd Ketel en zijn stiefdochter. En als zij beiden zouden sterven op een tocht, dan zouden hun eigendommen naar de monniken van St. Edmunds gaan. En mocht een van hen wel overleven, dan zou degene die overleefde natuurlijk alle eigendommen krijgen van degene die gestorven was op reis. Dus in deze kleine voorbeelden zien we eigenlijk dat pelgrims zich wel zeker bewust waren van de gevaren van de reis, maar deze toch gingen ondernemen.

VO: Reizen betekent vandaag de dag in veel gevallen ook kosten: vervoer, eten en drinken, overnachtingen en meer. In hoeverre speelde dat bij pelgrimages een rol?

PvL: Een pelgrim zou dus eigenlijk zonder rijkdom deze heilige reis moeten maken. Afzien was daarbij onderdeel van de pelgrimage. Maar in theorie is het eigenlijk helemaal niet mogelijk. Je kan simpelweg niet een dergelijke, lange, moeilijke en gevaarlijke reis maken zonder enige financiële mogelijkheden. Denk aan onderdak, denk aan eten, er moest iets van geld zijn om te kunnen overleven. Een pelgrim moest dan ook vermogend genoeg zijn om in ieder geval de reis te financieren. En ook hier hebben we voorbeelden en documentatie van pelgrims die niet genoeg financiële middelen hadden voor de reis en om hulp moesten vragen. Zo staat in een *cartularium* van een klooster dat een pelgrim tweemaal op pelgrimsreis wilde gaan. Dit *cartularium* komt uit 1075 en deze pelgrim vroeg hier aan het klooster of dat hij alsjeblieft subsidie mocht hebben om naar Rome te gaan. En deze subsidie was dan in de vorm van geld en een paard, natuurlijk ontzettend handig. Ook was het voor de echt armen wel mogelijk om naar Rome te gaan omdat zij ook ingehuurd konden worden om deze bedevaart te ondernemen. Zij werden dan ingehuurd door de wat rijkere laag van de samenleving, die niet zelf de gevaren wilde trotseren, maar toch de voordelen wilden hebben van een bedevaart. Want wat zij deden: zij huurden dus anderen in om voor hun op bedevaart te gaan en daarmee hadden ze eigenlijk toch de gunst weten te winnen van de Heilige op de bedevaartsplek.

VO: Ok, we lijken nu dan echt bijna klaar te zijn om op reis te gaan naar Rome. Misschien is het een te gemakkelijke vergelijking met het heden, maar vermoedelijk zijn we allemaal bekend met de dingen die je op het laatste moment nog nodig hebt of moet zoeken in huis. Denk aan wat praktische spullen voor onderweg, maar ook bijvoorbeeld aan je paspoort. Essentieel als je op reis gaat. Zijn er vergelijkbare noodzakelijkheden voor een pelgrimstocht in de 10de en de 11de eeuw?

PvL: Een van deze absolute noodzaken was een brief: een vrijgeleidebrief. Dit was nodig voor elke pelgrim en kon verkregen worden bij de kerk vanaf waar de pelgrim wilde vertrekken. Dus vertrok een pelgrim vanaf Utrecht, bijvoorbeeld, dan gingen zij deze brief ophalen in Utrecht en konden zij vervolgens naar Rome reizen. En deze brief identificeerde iemand als een pelgrim en gaf

verschillende voordelen, zoals bescherming op de weg. De brieven werden al gebruikt voor de 10de en 11de eeuw, al in de Karolingische periode, maar bleven ook zeker nodig in de 11de eeuw. Door de invoering van een verplichte brief kon men ook voorkomen dat er misbruik werd gemaakt van faciliteiten die speciaal voor pelgrims waren bedoeld, zoals onderdak onderweg, zodat niet iedereen daar gebruik van kon maken, maar alleen de echte, ware pelgrim op heilige reis.

VO: Die brief, die was dus essentieel. Was er meer?

PvL: Het was dus niet alleen de vrijgeleidebrief die nodig was, maar ook dingen zoals een staf. Deze was vaak lang en dun, had een haak aan het uiteinde waar een klein tasje aan gehangen kon worden om alle benodigdheden in te bewaren. En al deze objecten die de pelgrim met zich meedroeg, zoals de staf, een leren tas, de brief, deze werden allemaal gezegend voordat hij vertrok. Deze werden gezegend door een priester. En deze ceremonie gaf de pelgrim de status van 'gezegende reiziger'. Ook maakte de accessoires de pelgrim herkenbaar op weg. Dus dat was niet alleen praktisch, maar alweer ook voor extra veiligheid.

VO: We gaan op reis. Pleun praatte ons bij over de voorbereiding, de afstand en de duur van de reis. De gevaren en de benodigde uitrusting. Maar wat komen we onderweg tegen op onze pelgrimsroute?

PvL: Pelgrimages werden in de 10de en 11de eeuw steeds populairder. Ook pelgrimages naar Rome. Dus de aanvoer van pelgrims vanuit het noorden van Europa was enorm groot. En dat groeide eigenlijk alleen maar. Dus wat we dan zien is dat op zo'n pelgrimsroute van Noord-Europa, of dat dat nou vanaf Noord-Frankrijk naar Italië ging of Noord-Duitsland, op de populaire routes zien we steeds meer dingen oppoppen, zogezegd. Dat kunnen kerken zijn, maar dat konden ook opvangplaatsen zijn voor pelgrims. Daarom zien we dat in deze eeuwen eigenlijk steeds meer kerken op de routes werden gesticht, maar ook dingen zoals in de Alpen, waar een hospitaal werd gesticht voor pelgrims in 1046, op de Sint-Bernhardpas. Dit waren allemaal dingen om pelgrims tegemoet te komen op deze reis. En dat is zeker iets wat in deze eeuwen opkomt en eigenlijk alleen maar groeide vanaf hier. En ook deze plekken werden eigenlijk alleen maar groter.

VO: Rome is in zicht. Wat deden pelgrims dan uiteindelijk in Rome zelf?

PvL: Na deze lange, gevaarlijke pelgrimstocht zijn we dan eindelijk aangekomen in Rome. En in Rome zelf gingen de pelgrims eigenlijk gelijk naar het gebied rondom de Sint Pieter, de *Borgo San Pietro*. En in deze plek rondom de Sint Pieter lagen verschillende *scholae*. En dit zijn eigenlijk compleet zelfstandige, op zichzelf staande instituties. Ze kwamen voort vanuit verschillende gebieden in Europa. Zo was er één voor de Francorum. Maar er was er ook eentje voor de Friezen. En de *scholae* hadden kerken, zij hadden pelgrimsverblijven, ze hadden begraafplaatsen, hospitalen waar zieken verzorgd konden worden. En zij hadden zelfs een eigen militaire defensie in dienst. Dit vond dus allemaal plaats rondom wat nu de Sint-Pieter is. De *Civitas Leonina* wordt dat ook wel genoemd en het is eigenlijk een ommuurd gebied. Deze *scholae* waren dus echt plekken waar pelgrims verbleven tijdens hun verblijf in Rome. En vanuit deze uitvalsbasis konden zij eigenlijk de rest van de stad als het ware ontdekken en verder bezoeken. En de enorme aanvoer van pelgrims zorgde ervoor dat dit gebied in de stad volledig gewijd was ook aan het huisvesten van pelgrims. De porticus was volledig gevuld met marktkramen en winkels en het was allemaal speciaal bedoeld waar pelgrims eten en andere benodigdheden konden vinden. En zelfs tot in het midden van de 11de eeuw was het niet toegestaan voor pelgrims om buiten dit gebied te treden. Natuurlijk, ze mochten wel hier en daar de kerken in Rome bezoeken, maar het was zeker niet de bedoeling dat zij verbleven in de rest van de stad. En er werd zelfs een pauselijk decreet opgesteld door Leo XI hiervoor.

VO: Over het verblijf in Rome lopen de bronnen uiteen. Pelgrims bleven er korter of langere tijd, maar in sommige gevallen stierven pelgrims ook in Rome. En die pelgrims bleven er in feite voor de eeuwigheid. Over de terugreis van pelgrims is niet heel veel bekend. Wel neem Pleun ons graag nog mee in een interessant fenomeen: het meenemen van souvenirs.

PvL: Interessant is dat we in dit stadium ook naar concrete voorbeelden van materiële cultuur kunnen kijken in relatie met pelgrimage. Pelgrims namen namelijk souvenirs uit Rome mee. Wellicht niet echt een verrassing. Wij zouden dat namelijk ook doen als we ergens op vakantie gaan. Dan vinden wij het ook leuk om een klein souvenir mee te nemen om ons te herinneren aan een tocht die wij hebben gemaakt. Een mooie herinnering. Uit latere periodes kennen we de welbekende pelgrimsinsignes en –ampullen, maar voor de 10de en 11de eeuw is dit toch nog niet iets wat erg populair blijkt te zijn. Maar als we het hebben over souvenirs kunnen we natuurlijk kijken naar wat exclusievere categorieën, en dat zijn natuurlijk de relieken. Want wat we wel zien in deze tijd is dat er ontzettend veel relieken vanuit Rome naar onder andere Nederland zijn gekomen om hier in kerken te bewaren. Een kerk kon namelijk pas gewijd worden als er een relik aanwezig was. En Rome had zeker geen tekort aan deze relieken. Er waren ontelbare graven van martelaren, heiligen en allerlei stukjes relieken, lichaamsdelen, stukjes van het kruis, van kleding, dingen die heiligen hadden aangeraakt of dingen van een graf die gebruikt konden worden als relik en ook mee konden worden genomen naar huis.

VO: Relieken om uit Rome mee te nemen naar huis. Assistent-conservator Raphaël Rijntjes praat ons bij over de waarde van relieken voor kerken.

RR: Relieken waren voor een kerk, of beter gezegd voor een kerkelijke gemeenschap, voor een klooster of een kapittel, een kathedraal, eigenlijk van levensbelang. Dat wil zeggen, als je een stukje had van een relik had van een aantrekkelijke heilige, dat betekende dat mensen die naar je toekomen, pelgrims die naar je toekomen en dus inkomsten. Het is niet voor niks dat heel veel van die prachtige kerken in Frankrijk, dat het Pelgrimskerken zijn, want die hadden echt veel inkomsten om vrij snel een kerk te bouwen. Dat verklaart ook bijvoorbeeld waarom de Dom van Utrecht – ja, die zit een beetje na het jaar 1000, maar het is hetzelfde fenomeen – waarom er zo ontzettend lang over gebouwd is. Omdat: ze hadden geen aantrekkelijke heiligen, die lagen elders. Willibord lag in Echternach, Bonifatius is in Fulda terecht gekomen. Dus ze moesten het doen met soms zelfs gepachte heiligen om maar een beetje inkomsten te krijgen. Dus de aanwezigheid van een heilige, de werkzaamheid van een heilige, is vaak een kwestie van leven of dood voor een gemeenschap. Er zijn ook kloosters verdwenen of in vergetelheid geraakt, omdat de heilige onecht bleek of ergens anders bleek te liggen. Een mooi voorbeeld vind ik altijd in Vézelay, die kerk, waar men lang het verhaal heeft verteld dat daar echt Maria Magdalena lag, totdat het verhaal doorgeprikt werd en daarna zakte de pelgrimage ook in. Dus dan is zo'n kerk ook opeens zijn bron van inkomsten kwijt. Dat geldt dus voor de 10de en 11de eeuw ook. Precies hetzelfde, er wordt eindeloos gesmeekt, geruild, gebedeld om heiligen. Er wordt gestolen, 'heilige diefstal' wordt het dan genoemd, want vaak heb je dan daarna dat er in het verhaal wordt geschreven: een visioen waarin de Heilige daadwerkelijk te kennen geeft dat hij inderdaad ook liever op die nieuwe plek is. Dat het een beetje het sanctioneert, het goedkeurt, wat er allemaal gebeurd is. Maar dat is een levendige toestand, hoe dat met die Heiligen gaat. Die heb je echt nodig. Het is een kwestie van leven en dood misschien, maar wel van voorspoed of tegenspoed in het bestaan van zo'n gemeenschap. En ook voor een kathedraal geldt dat des te meer.

VO: Relieken waren en zijn dus van levensbelang voor het stichten van kerken en kloosters. Op welke plekken werden die belangrijke, kostbare objecten bewaard en getoond in kerken rond het jaar 1000?

RR: In die architectuur van de 10de en 11de eeuw zijn er verschillende plekken waar de meest kostbare spullen werden opgeslagen. Voor kerkgebouwen is dat deels in de crypte, want daar werden de mooiste relieken opgesteld, als een kerk een crypte had tenminste. Dat is wel de meest geëigende plek waar de reliekschrijnen werden opgesteld. En zo'n crypte fungeerde ook als een handige route voor de pelgrims om, zonder dat je de koordienst stoort, aan de ene kant kan je de crypte in, je kunt de relieken bezoeken en aan de andere kant kun je de crypte weer uit. Ook dat kun je trouwens in de Pieterskerk in Utrecht heel mooi zien. Dus daar stond een deel van de kostbaarheden opgesteld. En het liturgische vaatwerk, dus de meest kostbare spullen die bij de eredienst werden gebruikt, bij de missen, de handschriften, die waren vaak in een aparte ruimte, de schatkamer, bij de sacristie of zelfs in de sacristie zelf. In de buurt van het koor. Het is niet handig als je met je bekertjes en vaasjes de hele kerk door moet sjouwen, dus in de buurt van het koor was vaak de plek. Soms ook hoog gelegen, makkelijk afsluitbaar, dat je de trap goed kon afsluiten; van buiten dat je niet zomaar naar binnen kon klauteren, waar dan de echte schat van de kerk stond opgesteld. Maar ook daar: het is nooit een museumruimte. Die spullen worden gebruikt, worden eindeloos veel gebruikt ook. Die hebben een rol. Dus ook zo'n handschrift, mooie boeken, werden niet alleen maar gebruikt om uit te bidden, om uit te zingen. Maar als die een hele mooie voorkant had, dan werd die ook gebruikt om het altaar te versieren. Het leuke is dat je daar allerlei speciale handschriften voor hebt, de *ordinarii* zijn dat, de soort spoorboekjes van de liturgie van de kerk. Dan vind je precies per feestdag aangegeven welke reliekhouders, welke kandelaars, welke handschriften op de altaren moeten worden opgesteld om het zo mooi en zo feestelijk mogelijk te maken.

VO: In musea liggen voorwerpen, belangrijk en kostbaar. Relieken in de kerk werden en worden echter zeer actief ingezet en gebruikt.

RR: Die handschriften werden gebruikt, dat liturgische vaatwerk wordt natuurlijk gebruikt, getoond, geshowd, echt de *bling bling* van die tijd. Maar ook de relieken worden heel actief ingezet, dat zijn niet zomaar plaatsen die alleen maar in de kerk zelf een rol hebben, maar die worden ook gebruikt. Mooiste voorbeeld is, denk ik nog aan de noodkist van Sint-Servaas in Maastricht. Het is geen noodkist in de zin van 'het is snel getimmerd om hem in te leggen'. Nee, het is een prachtige kist, maar hij wordt gebruikt in tijden van nood. Dan wordt hij rondgesjouwd. Als de pest heerst, als er een ziekte was, dan wordt die kist rondgedragen om de hulp van de heilige te vragen. Ik vergelijk het altijd, en dat geeft het idee van de inzet van heiligen wel mooi weer; mijn vader die zette het Mariabeeld altijd buiten als het te lang regende naar zijn zin. En zo wordt dus Maria gevraagd, nou, in dit geval een beetje gechanteerd, zou je kunnen zeggen, om in te springen, om voorspraak voor iets wat je heel graag wil. Nou, zo functioneerden relieken ook en worden eden bijvoorbeeld, als er een eed moet worden gezworen in de middeleeuwen, gebeurt dat ook bijna altijd op een altaar of op een reliekschrijn. Eén van de mooiste voorbeelden daarvan die kun je vinden op het tapijt van Bayeux uit de 11de eeuw, waar Harold een eed van trouwen zweert met zijn handen op twee reliekschrijnen. En die zijn dan echt duidelijk ook uit de kerk gehaald, opgesteld in een openbare ruimte. En hebben daar een rol, die moeten wat doen, die heiligen.

VO: Ook machthebbers met hun rondreizende hoven beschikken over kostbare voorwerpen, waaronder ook relieken.

RR: Ook bij zo'n palts hoort een hele rondreizende schatkamer, want die keizer had ook van alles bij zich. De voorwerpen die horen bij zijn keizerschap, maar ook relieken werden meegenomen en opgesteld in de plekken waar hij rondreisde. Dus ook daar moesten steeds voorzieningen voor zijn, dat kon niet zomaar ergens in de ruimte, in de zaal worden neergezet. Dus dat werd speciaal in de kapel, ook weer goed afsluitbaar, bewaard en meegenomen steeds.

VO: Na de pelgrimstocht naar Rome en de schatkamers in kerken en paltzen, keren we terug naar het centrale thema van deze aflevering: reizen. Mensen verplaatsen zich. Maar met mensen wordt er veel meer verplaatst dan alleen die mensen zelf. Annemarieke Willemsen licht dat toe.

AW: Eigenlijk is dat bij alle reizen die je maakt, of je nou naar het buurdorp gaat of naar een ander land of helemaal naar Rome of nog verder: je verplaats jezelf, maar daarmee verplaats je ook andere mensen, dieren, producten, mode, taal, cultuur, geloof. Dat gaat eigenlijk langs al die routes mee. Het is bijna ondenkbaar; in een naburig dorp, waarschijnlijk zeiden ze dingen daar al net iets anders. Dat is natuurlijk, dat was 100 jaar geleden ook nog zo. Ik weet bijvoorbeeld dat in twee plaatsen in Limburg kan de carnavalstraditie volstrekt verschillend zijn. Dus dat soort dingen is echt ook wel van deze tijd geweest, dat je dat meenam, bewust en onbewust. En zo'n Byzantijnse prinses Theophanu bij haar aankomst in Rome om haar toekomstige huwelijkspartner Otto II te ontmoeten, zal er heel anders uitgezien hebben dan hij.

VO: Met reizen verplaatsen mensen zich. En met mensen verplaatst zich nog veel meer over de wereld. Op kleine en grote schaal. Bij al die verplaatsingen staat de mens dus nadrukkelijk centraal.

AW: Bij producten, bij levensmiddelen, bij stoffen, bij boeken is het denk ik altijd goed dat je je realiseert dat die zichzelf niet verplaatsen. Want archeologen praten vaak zo, die zeggen van: "het aardewerk is uit Brunsum-Schinneveld over heel Nederland verspreid, of verspreid zich over heel Nederland of is verhuisd van A naar B." Maar dat moeten mensen doen. Dus alle verplaatsingen die je kunt afmeten aan waar producten, waar objecten, waar voorwerpen, waar goederen zijn gemaakt en waar ze terecht zijn gekomen – al die afstand is door een netwerk van mensen afgelegd. Dat maakt het interessanter in mijn ogen dat stenen, edelstenen uit Afghanistan of goud uit Afrika, in Duitsland van dat moment verwerkt kunnen worden, omdat die dingen zelf niet daarheen zijn gezwommen. Die zijn door een netwerk van mensen verplaatst over die hele wereld. En het is ondenkbaar dat met die netwerken alleen objecten zijn verplaatst. Die mensen hebben ook op die manier, heeft ook kennis, cultuur, taal, muziek zich verspreid. En hebben mensen daar kennis mee gemaakt.

VO: Een zijstap nu: Annemarieke noemde als voorbeeld dat onder andere muziek zich verspreidde, ook in de 10de en 11de eeuw. Met Raphaël Rijntjes bekijken we dat nader. Met bijzondere aandacht voor een revolutionaire ontwikkeling van Guido van Arezzo.

RR: Veel muziek ging rond in die tijd. Er is ook een leuke tekst dat, ik geloof, één of andere bisschop zegt, van, ja, die noemt ook een deuntje dat hij gek wordt, want dat is echt zo'n oormworm, die blijft in zijn oor gehangen. Dat is helemaal geen geestelijk lied. Dat is iets wat, als hij door een dorp loopt, wat hij uit de herbergen hoort komen. Dus je kunt je voorstellen dat net als nu, bepaalde *tunes*, bepaalde liedjes gewoon rondgingen, eindeloos gezongen werden. Er werden nieuwe teksten op gemaakt, en waren dan een tijdje heel erg populair, werden vaak gekopieerd. Mensen leerden dat ook en zo ging dat rond. Het is bijzonder als je die teksten dan ook opschrijft, dat gebeurde ook nog niet altijd. Waarschijnlijk zijn er gewoon allerlei zangers geweest die rondreisden en die teksten op die manier en die melodie op die manier hebben verspreid. Diezelfde manier, dat simpel uit je hoofd voorzingen, uit je hoofd leren, dat gebeurde ook in kloosters. Dus er werd eindeloos veel tijd besteed aan het uit je hoofd leren van die geestelijke gezangen. En Guido van Arezzo was degene die zich daar aan ergerde. Hij leefde rond het jaar 1000, was een Benedictijnse monnik. We weten eigenlijk niet eens zo heel veel van hem. Daarom is er ook vrij veel, hoe zeg je het, onzin. Er zijn vrij veel theorieën over hem dat hij in Frankrijk zou hebben gezeten. Maar dat klopt allemaal niet. Er zijn eigenlijk maar twee eigentijdse brieven van hem bewaard gebleven. En die zijn vrij uitgebreid, waardoor we de belangrijkste dingen over zijn leven wel weten. In ieder geval dat hij zich ergerde

aan die lange periode van dat muziek leren. Ik geloof dat je als *cantor* van een koor in zo'n kloostergemeenschap, was je tien jaar bezig om het allemaal een beetje te leren. Een opleiding van tien jaar, acht tot tien jaar. En hij probeerde daar iets aan te doen. Het hing ook samen met de manier waarop muziek werd geschreven. Als je muzieknotatie ziet van die periode, de 10de, 11de eeuw, of zeg maar de 10de eeuw, dus vóór hem, dan zijn dat teksten waar dan kleine accentjes, kleine streepjes bij staan, die *neumen*. Die geven dan vaak een relatief accent aan. Soms staan ze op verschillende hoogtes genoteerd, een beetje meer, een beetje meer afstand van elkaar. Dus dan zie je een soort relatieve hoogte tussen die streepjes en dat geeft dan de relatieve hoogte aan. Maar je weet niet precies hoe hoog het precies is. Maar dat zijn eigenlijk hulpmiddelen om een melodie die je voorgezongen krijgt te onthouden. Dus wat je voorgezongen krijgt, kan je met die tekentjes een beetje: ah ja, zo was dat, zo moet dat gebeuren. En hij verandert dat systeem in een soort statisch systeem. Hij gebruikt voor het eerst een muzieknotatie met streepjes, met lijntjes. Niet zoals in de huidige notenbalken met 5 strepen, maar met 4 strepen. Er wordt aan hem toegeschreven dat hij dat uitgevonden heeft. Waardoor je dus een vaste afstand krijgt tussen die noten. En dat is ook veel makkelijker om het uit je hoofd te leren. Want je hebt dus helemaal niemand meer nodig die het je voorzingt. Als je de muziek hebt kan je dat helemaal zelf leren. Dat schijnt een enorme revolutie te zijn geweest. Hij is ook uitgenodigd door de paus om dat te komen laten zien. Hij reist er mee rond en hij schijnt zelfs weggepest te zijn uit zijn klooster in Pomposa door de abt en zijn medemonniken. Ze vonden het maar niks wat hij uitgevonden had. Want sommige mensen werden ook; hun rol was opeens niet meer zo belangrijk. Dus al die voorzangers had je niet meer nodig. Dus het schijnt een behoorlijke revolutie te zijn geweest. Hij heeft dat traktaat overgeschreven. Het is veel gekopieerd. Dus dat ging ook heel snel rond. Dat het allemaal veel korter kon, allemaal veel makkelijker kon. En het schijnt dat zo'n *cantor* dan ineens in twee jaar zijn hele opleiding kon voltooien. Want dat eindeloos muziek uit je hoofd leren, dat kon veel en veel sneller met behulp van die nieuwe notatie. Daar heeft hij een grote rol in gehad.

VO: Met Guido van Arezzo hebben we een ontwikkeling te pakken rond het jaar 1000. Deze periode wordt ook gekenmerkt door de vertaling en verspreiding van Arabische kennis in West-Europa. Vaak via het Midden-Oosten en Zuid-Spanje.

AW: De tentoonstelling heeft een stuk wat we 'Gedachtewereld' noemen, wat eigenlijk over de kennis in die periode tussen 900 en 1100 gaat. En daar zitten enorme verschuivingen. Want dit is de periode dat de kennis uit de Arabische wereld in het westen terecht komt. En dat gaat over kennis over planten die voor medicijnen worden gebruikt, dus voor geneeskunst, maar ook over wiskunde en sterrenkunde. En bijvoorbeeld het schaakspel komt in deze periode binnen. En er zijn heel veel dingen die eigenlijk rond het jaar 1000 voor het eerst in onze streken beschikbaar zijn, beschikbaar komen en die we nu nog heel makkelijk kunnen herkennen. En ook daar weer, we laten bijvoorbeeld de oudste 'nul' van Leiden zien. Een Arabisch handschrift, ook weer een manuscript met handgeschreven boek – alle boeken in deze tijd met de hand geschreven – waar voor het eerst het cijfertje nul in voorkomt. En dat is natuurlijk heel belangrijk omdat je anders dat jaar 1000 ook niet had gehad. Ja, dan is het een grote 'M' in Romeinse cijfers. Ook heel belangrijk. Want je gaat ook van een hele reeks letters naar één M. Maar dat, het jaar 1000 met getalletjes is misschien nog wel belangrijker.

VO: Ok, we hebben tot nu toe vooral gehad over fysieke verplaatsingen. Fysiek reizen door de wereld rond het jaar 1000. De verspreiding van kennis, de gedachtewereld, brengt ons echter bij reizen op een andere manier.

AW: Je kunt reizen is niet alleen iets fysieks, niet alleen iets wat je doet in het echt te voet of per paard of per schip. Reizen is ook iets wat je in je hoofd kunt doen. Zonder eigenlijk van je plek te

gaan, kun je verhalen horen of verhalen lezen over andere gebieden, over andere rijken, over mensen op andere plekken, over andere tradities. En dat reizen in je hoofd, dat heeft dan weer heel nadrukkelijk te maken met hoe kennis wordt verspreid en teksten worden verspreid en ook hoe kunst of afbeeldingen worden verspreid. Dus wat je kunt zien, lokaal, regionaal, maar wat ook, ja, wat mensen ook van elkaar hebben gezien. Dus die boeken zijn ook echt wel zelf 'reizigers' bijvoorbeeld. Dat kun je ook aan de aantekeningen in boeken zien. En ja, sommige van de reizigers waar we verslagen van hebben, en dat kan dus ook een reiziger uit Caïro zijn, die geven zelf aan waar ze zijn geweest en met wie ze hebben gesproken, maar ook wiens boeken ze dan weer hebben kunnen zien daar.

VO: Een voorbeeld van zo'n reizende geleerde was Al Masudi.

AW: Je merkt ook in reisverslagen uit deze periode dat die geleerden zo met elkaar omgaan. Die reizen naar een plek waar andere geleerden zijn en daar gaan ze met praten. Heel letterlijk, Al Masudi, in 947 zeg ik uit mijn hoofd, afkomstig uit Bagdad, die schrijft dan gewoon op: ik ging naar Fustat, dat is in Egypte. En daar heb ik die en die ontmoet en die en die staat met naam en toenaam en die kennen we ook als persoon dan weer. En hij had een boek dat gegeven was door de bisschop van Sevilla aan een hoogwaardigheidsbekleeder in Caïro. En dat boek had hij mogen bekijken, mogen bestuderen. Een beetje zoals ik in de Vaticaanse bieb zit, zat hij in Fustat ergens in een schaduwrijke bogengalerij, denk ik, met dat boek. En hij heeft daar een aantal dingen uit opgeschreven. En een van de dingen die daarin stond, dat was een boek wat uit Al-Andalus, dus uit Europa, ons Europa komt. En daar stond dus in dat de eerste koning van de Franken Clovis heette en dat die door zijn vrouw Clothilde bekeerd was tot het christendom. Dat is dus iets wat een Arabische reiziger via Al-Andalus in een boek in Egypte zit te lezen en interessant vindt. En het klopt precies, hè! Dus het is geschiedenis van Europa die precies klopt. En dat vindt hij interessant en dat schrijft hij op en geeft hij in zijn eigen reisverslag weer door. En wat hij ook doet is hij geeft al, Al Masudi geeft alle dateringen in zowel de christelijke jaartelling als de islamitische jaartelling. Dus hij denkt aan zijn publiek, zeg maar. Ik vind het heel leuk dat op die manier; dus hij geeft aan wie hij ontmoet en wat die hadden en hoe ze eraan kwamen en wat hij daar weer uit heeft geleerd. En dat geeft hij via zijn eigen reisverslag dan weer door. Wat leuk is van Al Masudi is trouwens ook dat hij in zijn voorwoord zegt dat hij de hele wereld over heeft gereisd en overall geleerden en koningen heeft ontmoet. Maar dat naar zijn mening er nergens meer op zo hoog niveau kennis wordt bedreven als vroeger en dat er steeds meer mensen toch tevreden zijn met een mening die ze van iemand gehoord hebben of ergens hebben gelezen en niet zelf op onderzoek zijn uitgegaan. Dus 'alles was vroeger al beter', ook in 947.

VO: Met reizen verplaatsen mensen zich. Met mensen verplaatsen ideeën, taal, muziek, producten, boeken en nog veel meer zich. Het begrip 'netwerken' kwam al meerdere keren voorbij tijdens deze aflevering. Ter afronding van onze reis naar het jaar 1000 in deze aflevering neemt Annemarieke ons mee in die netwerken. Lokaal en over grote afstand.

AW: We weten ook van die kloosternetwerken dat dat nadrukkelijk netwerken zijn waarin boeken worden meegenomen naar een ander klooster, bijvoorbeeld, en daar weer worden overgeschreven en dan kan de ene weer terug en de nieuwe kan weer verder. En zo verspreid zich dat. Dat zijn echte netwerken. Maar daarmee wordt reizen op een bepaalde manier ook minder; het is niet alleen iets wat je zelf kunt doen, want daar moet je altijd middelen voor hebben of een reden überhaupt en dat heeft niet iedereen – nog het één, nog het ander. Maar dat maakt het wel bereikbaarder ook voor heel veel mensen, want er hoeft maar één zo'n reiziger of één iemand die zo'n boek gelezen heeft dat weer te vertellen. En we kunnen wel zien dat op die manier kennis of misschien zelfs anekdotes of wetenswaardigheden over de rest van de wereld bij gewone mensen terecht zijn gekomen. Daar

hoef jij niet per se dat boek voor te hebben of te lezen, maar iemand kan het jou ook weer vertellen. En netwerken van verhalen, dat is moeilijk in kaart te brengen, maar is wel in alle tijden ontzettend belangrijk geweest. En dat gaat met die afstanden mee. Dus naar het volgende dorp is de roddel over wie er nou weer met wie verkering heeft gehad sinds de vorige kermis heel interessant. Maar op grotere schaal is misschien interessanter dat er weer oorlog is tussen de Graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. En verder uitgezoomd is het heel interessant dat de keizer van het Heilige Roomse Rijk met een Byzantijns prinses is getrouwd en op nog grotere afstand is het heel interessant dat ze in het oosten, verder weg over de zee, blijkbaar een ander systeem van getalletjes hebben waarmee je, want dat is wat Arabische cijfers doen, je ingewikkelde vergelijkingen kunt maken. Dat kun je namelijk niet met Romeinse cijfers. De eerste die de nul gebruikt in een vergelijking, daar heet ons woord 'algoritme' nog naar. Netwerk is dichtbij huis heel fijnmazig. Dat is op familieschaal of ook: 'heb je nog een leuke zus'. En overigens ook, ik zeg altijd met kleine gemeenschappen, en dat zijn het, het zijn vrij kleine nederzettingen, kleine dorpen of één burcht, dan heb je ook kermis en zo nodig om inteelt in je vee te voorkomen. Dus dan moet je gewoon bewust een paardenmarkt hebben, niet alleen omdat je een paard moet kunnen kopen ergens, maar ook omdat je niet altijd dezelfde... nou goed, duidelijk. Dat is belangrijk, maar als zo'n schip aankomt, brengt het dan weer andere verhalen mee. Andere wetenswaardigheden. En daar acuut mee gaat de taal. Want ok, wat is dit voor een ding? Hoe noemen ze dat? Zo beïnvloedt de handel ook de taal weer en zo. Nou goed, op die manier kun je steeds uitzoomen. En dan is natuurlijk helemaal niet gezegd dat; dan zal iemand in het huidige Nederland niet één op één contact, zeker geen contact hebben gehad één op één met iemand uit Groot-Zimbabwe en misschien niet geweten hebben dat het daar is, maar als je het netwerk reconstrueert, snap je wel waarom een Nederlander wel wist dat er olifanten bestonden. Of waarom de waarde van goud over de hele wereld zo herkenbaar en eenvormig is. En je een sieraad zoals de gouden oorhangers in de Schat van Hoogwoud, die heel uitdrukkelijk een soort van Byzantijnse en Heilig Roomse Rijkige en Scandinavische dingen met elkaar verweven. Waarom de status daarvan, als je dat draagt, in al die gebieden over die hele wijde *connected world* zal zijn begrepen. En ook waarom iedereen kon zien dat Theophanu een prinses was uit een ander gebied, met een paar rare dingen misschien, maar ook wel met, zeker met indrukwekkende dingen. Waarvan iedereen zal hebben begrepen dat die van ver komen.

Kijk voor meer informatie over de tentoonstelling of over deze en andere podcastseries van het Rijksmuseum van Oudheden op www.rmo.nl